

Kazimierz Śmigiel

Władze kościelne na polskich ziemiach inkorporowanych do Rzeszy Niemieckiej (1939-1945)

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 14/3-4, 149-167

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. KAZIMIERZ ŚMIGIEL

WŁADZE KOŚCIELNE NA POLSKICH ZIEMIACH INKORPOROWANYCH DO RZESZY NIEMIECKIEJ 1939—1945

Treść: Wstęp. I. Władze kościelne przed 1 września 1939 r. II. Ordynariusze-emigranci. III. Hierarchia w kraju. V. Początkowe projekty zmian. V. Tymczasowe zmiany organizacyjne: 1. Pomorze, 2. Prusy Wschodnie, 3. Kraj Warty, 4. Śląsk. Zakończenie.

Wstęp

Obszar Polski, okupowany przez hitlerowskie Niemcy, został podzielony na dwie zasadnicze części: wschodnie tereny otrzymały nazwę Generalnej Guberni, ze zachodnich zaś i północno-wschodnich okupant utworzył tzw. ziemie inkorporowane, które dekretem Führera i kanclerza Hitlera z dnia 8 X 1939 r. zostały włączone do Rzeszy Niemieckiej. Na terenach zachodnich utworzono dwie zupełnie nowe jednostki administracyjne, mianowicie Reichsgau Danzig — Westpreusen (obejmujący W. Miasto Gdańsk, woj. pomorskie i część przedwojennych Niemiec w okolicy Kwidzyna) oraz Reichsgau Wartheland (należało woj. poznańskie oraz fragmenty województwa łódzkiego, pomorskiego i warszawskiego). Obszary północno-wschodnie graniczące z przedwojennymi Niemcami okupant włączył do prowincji Prus Wschodnich, południowy zachód obejmujący województwo górnośląskie, część województwa krakowskiego i kieleckiego został włączony do prowincji śląskiej. Opisany obszar otrzymał nazwę „eingegliederte Ostgebiete”¹.

Przedwojenna organizacja diecezjalna zachodniej Polski znalazła się w nowych granicach administracyjnych bądź w całości, bądź też we fragmentach. Do tych diecezji, która znalazły się w całości należały: gnieźnieńska i poznańska, chełmińska, katowicka i wło-

¹ Pospieszalski K. M., *Polska pod niemieckim prawem 1939—1945. Ziemie Zachodnie*, Poznań 1946 s. 9—11; Pospieszalski K. M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów. Cz. 1 Ziemie „wcielone”*, Poznań 1952 s. 84—92; Janowicz J., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939—1945. Tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska — Prus Zachodnich*, Poznań 1951 s. 7—9.

clawska, częściowo zaś: większe partie diecezji częstochowskiej, łódzkiej i płockiej, część diecezji warszawskiej, łomżyńskiej oraz nieznaczące fragmenty diecezji krakowskiej i kieleckiej².

Zakres merytoryczny artykułu stanowią w pierwszym rzędzie władze kościelne tych diecezji, których stolice znajdowały się na obszarze inkorporowanym, albowiem hitlerowska polityka kościelna lokalnych władz państwowych wywierała bezpośredni wpływ na ukształtowanie nowych, tymczasowych form prawnych. W dalszym polu widzenia znajdują się pozostałe fragmenty diecezji, przedzielone od macierzystych granicami administracji niemieckiej. Poza tym interesują nas tylko władze Kościoła Rzymskokatolickiego.

Problematyką kościelną obszarów inkorporowanych do Rzeszy niejednokrotnie interesowali się badacze okupacji hitlerowskiej. Sprawy Kościoła Katolickiego traktowali w łączności z zagadnieniami prawnymi, politycznymi³ lub poświęcali im odrębne prace⁴. Do ostatniej grupy należą także przyczynki o charakterze lokalnym⁵. Dzieje organizacji kościelnej traktowano dość ogólnikowo, pomijano wewnętrzne rządy w poszczególnych diecezjach, nie wnoszono nowych ustaleń. Negatywną stroną wcześniejszych prac była w mniejszym lub w większym stopniu przypadkowość w doborze podstawy źródłowej. Te prace nie opierając się w dostatecznej mierze na archiwaliach, w większym zakresie wykorzystywały relacje pamiętnikarskie. Decydującym faktem dla badań nad dziejami Kościoła w okresie okupacji było udostępnienie polskich archiwów państwowych i większości diecezjalnych zasobów archiwalnych oraz opublikowanie dokumentów archiwum Kongregacji dla Nadzwyczajnych Spraw Kościelnych i Sekretariatu Stanu „Le

² Falconi C., *Il silenzio di Pio XII*, Milano 1965 s. 142; *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes*, wyd. Pierre Blet i in., Città del Vaticano 1967 s. 30 oraz mapa diecezji na obszarze anektowanym.

³ Pospieszalski K. M., *Polska pod niemieckim prawem*; Brożat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939—1945*, Stuttgart 1961.

⁴ Stasiewski B., *Die Kirchenpolitik der Nationalsozialisten im Warthegau 1939—1945*, Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte 7 (1957) H. 1 s. 46—74; Lubicz J., Woliński J., *Polityka okupanta niemieckiego wobec wyznań religijnych w Polsce w latach 1939—1945*. W: Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. 9, Warszawa 1957 s. 71—112; Borowski W., „*Obowiązek niemieckiego biskupa*”. *Duchowieństwo niemieckie i okupacja Polski 1939—1945*, Warszawa 1966. Zawiera nieścisłości i jest tendencyjne. Pomijam liczną literaturę na temat martyrologii duchowieństwa.

⁵ Smigiel K., *Walka władz hitlerowskich z katolickim kultem religijnym na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1939—1945*. W: *Studia historyczne*, Lublin 1968 s. 251—385. Niektóre opracowania na temat martyrologii duchowieństwa zawierają wzmianki o rządach wewnętrznych w diecezjach.

⁶ *Le Saint Siège*, s. 923—929 (załącznik: hierarchia katolicka 1939—1945) oraz elenchy diecezjalne.

Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes 1939—1945". Ta edycja źródeł posiada fundamentalne znaczenie dla tego opracowania. Na uwagę także zasługuje wstęp do wspomnianej publikacji, który zawiera najwięcej informacji odnoszących się do organizacji Kościoła Katolickiego na ziemiach inkorporowanych. Wprawdzie już historycy zachodni Niemcy B. Stasiewski i M. Broszat wykorzystali niektóre materiały, które zawiera archiwum niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, lecz było to tylko część dokumentów w relacji Watykan — rząd niemiecki. Więcej światła na rozwój lokalnej organizacji kościelnej, zwłaszcza instancji zastępczych ordynariuszy ziem inkorporowanych mogłyby rzucić diecezjalne zasoby archiwalne, lecz te albo nie posiadają kompetentnych źródeł, albo też są one w stanie szczątkowym. Te braki, spowodowane niesłychanie ciężką sytuacją Kościoła, są już w wielu przypadkach nie do naprawienia przez stworzenie materiałów o charakterze wtórnym.

I. Władze kościelne przed 1 września 1939 r.

Wszystkie diecezje, znajdujące się na późniejszym obszarze włączonym do Niemiec, były w momencie inwazji obsadzone przez polskich prałatów. Archidiecezją gnieźnieńską i poznańską rządził kard. August Hlond, chełmińską — bp Stanisław Okoniewski, płocką — abp. Antoni Julian Nowowiejski, łódzką — bp Włodzimierz Bronisław Jasiński, katowicką — bp Stanisław Adamski, wrocławską — bp Karol Radoński. Podobnie przedstawia się sytuacja, gdy idzie o fragmenty diecezji włączonych do ziem inkorporowanych, poza archidiecezją warszawską, którą zarządzał wikariusz kapitulny abp Stanisław Gall. We wszystkich diecezjach znajdowali się biskupi sufragani pełniący funkcje wikariuszów generalnych⁶, za wyjątkiem archidiecezji gnieźnieńskiej, gdzie stanowisko to piastował kanonik miejscowej kapituły ks. Edward van Blericq⁷.

II. Ordynariusze-emigranci

Uchodząc przed zbliżającymi się wojskami niemieckimi, na wezwanie lokalnych czy centralnych władz państwowych kard. Hlond⁸, bp Radoński⁹, bp Okoniewski¹⁰ opuścili swoje rezydencje, a na-

⁷ Śmigiel K., *Walka władz hitlerowskich*, s. 254.

⁸ Eborowicz W., *Prymas Hlond we wrześniu 1939*. Z *dziennika Kardynata*, Homo Dei 27 (1958) 826—930; Żywczyński M., *Hlond*. W: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9 s. 545.

⁹ Bp Radoński do Piusa XII dnia 9 XI 1939 r., *Le Saint Siège*, s. 91.

¹⁰ Ibid. oraz bp Okoniewski do Piusa XII dnia 22 XII 1939 r., *ibid.* s. 163.

stepnie granice kraju. Bp Radoński via Rumunia, Węgry, Jugosławia, Palestyna dotarł do Londynu¹¹. Bp Okoniewski przez Rzym doszedł do Portugalii, gdzie w roku 1944 zmarł¹². Tułacza droga kard. Hlonda prowadziła przez Rzym, Francję do Niemiec; ostatni fragment drogi przeszedł kardynał jako internowany władz niemieckich¹³. Zatem trzy stolice biskupie zostały wprawdzie nie de iure, lecz de facto pozbawione rządów. Powrót biskupów, którzy znaleźli się na emigracji, do kraju, aby objąć bezpośrednie rządy w swoich diecezjach, został wykluczony przez rząd Rzeszy¹⁴.

Ordynariusze, którzy opuścili swoje rezydencje, z wielką troskliwością postarali się o zarząd zastępczy diecezji. Przykładem wyjątkowo wielkiej przezorności mogą służyć decyzje ordynariusza archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej kard. Hlonda. Przewidując możliwość wyjazdu dekretem z dnia 3 września 1939 r. wyposażył swoich wikariuszów generalnych: bpa W. Dymka i kan. E. van Blericqua w uprawnienia biskupów diecezjalnych, obdarzając ich nadto wszystkimi posiadanymi przez siebie władzami, które był im kompetentny przekazać. Oprócz wspomnianych wikariuszów generalnych zamianował tego samego dnia dalszych zastępców (dla Poznania: ks. F. Jedwabski i ks. F. Ruciński; dla Gniezna: ks. A. Brasse i ks. F. Styczyński), którzy mieli obejmować urząd jeden po drugim. Kiedy dwóch spośród zastępców zostało aresztowanych, desygnował jeszcze dalszych kandydatów dla obu archidiecezji. Ostatnie decyzje wydał w czasie pobytu w Rzymie, przesyłając wiadomość do kraju przez kuriera¹⁵. Bp Radoński pozostawił w kraju wikariusza generalnego bpa Michała Kozala, ponadto opuszczając Włocławek zamianował dwóch dalszych wikariuszów generalnych: ks. St. Kulińskiego, proboszcza w Brześciu Kujawskim, dla północnej części diecezji i ks. St. Martuzalskiego, proboszcza w Kaliszu, dla południowej części diecezji¹⁶. Bp Okoniew-

¹¹ Poza pismami bpa Radońskiego do Piusa XII i kard. Maglione o zmianach pobytu, itinerarium bardzo dokładnie odzwierciedla: Index missarum celebratarum ab exordio belli 1939, Archiwum Diecezjalne (skrót: AD) Włocławek, Akta bpa Radońskiego, pers. sygn. 280.

¹² Po wyjeździe z kraju bp Okoniewski przebywał w Rumunii, Italii, Francji, Hiszpanii, Portugalii. Zmarł w Lizbonie 1 V 1944 r.; Cz a p l e w s k i P., *Śp. Stanisław Wojciech Okoniewski, biskup chełmiński*, Orędownik Diecezji Chełmińskiej i Gdańskiej 84 (1946) 137.

¹³ *Le Saint Siège*, s. 12; Ż y w c z y Ń s k i M., op. cit., s. 545—546.

¹⁴ Nota ambasady Rzeszy w Rzymie z dnia 17 X 1939 r., *Le Saint Siège*, s. 101 oraz kard. Maglione do bpa Radońskiego dnia 12 XII 1939, ibid. s. 146—147.

¹⁵ Kard. Hlond do kard. Maglione dnia 8 I 1940 r., *Le Saint Siège*, s. 188—189.

¹⁶ Bp Radoński do Piusa XII dnia 1 VII, *Le Saint Siège*, s. 264 oraz relacja ustna ks. St. Martuzalskiego z dnia 3 XI 1969 r., który twierdzi, że otrzymał nominację telefonicznie bezpośrednio od ordynariusza w dzień wyjazdu z Włocławka, to jest 6 IX 1939 r. Raport bpa Orsenigo do kard.

ski, niezależnie od kompetencji wikariusza generalnego bpa Konstantyna Dominika, przed swoją ewakuacją z Pelplina poszerzył uprawnienia wszystkich dziekanów. W razie wakansu dziekana poszerzone uprawnienia posiadali starsi wiekiem kapłani¹⁷.

Sprawa ciągłości wewnętrznych rządów w diecezjach oraz zakres upoważnień był przedmiotem szczególnej troski Stolicy Apostolskiej. Dzięki relacjom biskupów wiemy, że istniał zastępczy zarząd, który w miarę możliwości działał.

III. Hierarchia w kraju

Spośród sześciu interesujących nas ordynariuszy trzech pozostało w kraju: abp Antoni Nowowiejski, bp Włodzimierz Jasiński i bp Stanisław Adamski.

Najokrutniej obeszli się hitlerowcy z biskupem płockim. Abp Nowowiejski, liczący w chwili wybuchu wojny 81 lat, był najpierw internowany w Słupnie, a później więźniem obozu w Działdowie, gdzie w maju lub czerwcu 1941 r. stracił życie¹⁸.

Ordynariusz łódzki Włodzimierz Jasiński od początku okupacji był internowany najpierw w swojej rezydencji¹⁹, od 7 maja 1941 r. w miejscowości Szczawin k. Zgierza na terenie diecezji łódzkiej²⁰,

Maglione z dnia 20 V 1940 zawiera nieścisłości, bowiem mówi o przekazaniu zarządu diecezji przez sufragana bp M. Kozala. Ibid. s. 243. Tę samą nieścisłość w odniesieniu do ks. St. Kulińskiego popełnia ks. St. Librowski, *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa diecezji wrocławskiej 1939—1945*, Włocławek 1947 s. 85. Ks. St. Kuliński został aresztowany w październiku 1941 r. i zesłany do obozu koncentracyjnego w Dachau. Ks. St. Martuzalski opuścił 7 II 1941 r. placówkę w Kaliszu, uszedł do Generalnej Guberni przed masowym aresztowaniem księży. Odtąd stracił kontakt z pracującymi kapłanami w diecezji. Według cytowanego raportu abpa Orsenigo oraz relacji ks. B. Kunki, kanclerza kurii wrocławskiej, z 1947 r. istnieli jeszcze inni delegaci wyposażeni w uprawnienia do zarządzania diecezją. Akta Kurii Diecezjalnej we Włocławku.

¹⁷ Bp Okoniewski do Piusa XII dnia 22 XII 1939 r., *Le Saint Siège*, s. 163.

¹⁸ Umiński J., *Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski, biskup płocki (1858—1941)*, Nasza Przeszość 1 (1946); Jezusek W., *Męczeński koniec arcybiskupa A. J. Nowowiejskiego — biskupa płockiego 1858—1941*, Miesięcznik Pastorski Płocki 35 (1946) nr 7—8 oraz 36 (1947) nr 1—2, 6—7; Pacuska C., *Arcybiskup Antoni Nowowiejski — więzień Działdowa*, Ateneum Kapłańskie 45 (1946) nr 4; Gumkowski T., *Obóz hitlerowski w Działdowie*. W: Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. 10 Warszawa 1958. Według ks. W. Jezuska zgon abpa Nowowiejskiego nastąpił 20 VI 1941. W korespondencji dyplomacji watykańskiej błędna informacja: Arcybiskup miałby umrzeć 28 V 1941. Jezusek W., op. cit., Miesięcznik pasterski Płocki 36 (1947) 226—227.

¹⁹ Kard. Maglione do abpa Orsenigo dnia 5 III 1940, *Le Saint Siège*, s. 225.

²⁰ Bp Jasiński do kard. Maglione dnia 20 VII 1941, *Le Saint Siège*, s. 417; Cygański M., *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*, Łódź 1965 s. 97.

a 13 sierpnia 1941 r. został przewieziony z najbliższym otoczeniem, między innymi wikariuszami generalnymi bpem Kazimierzem Tomczakiem do Biecza pow. Jasło²¹. W roku 1944 władze niemieckie pozwoliły ordynariuszowi przenieść się do Piotrkowa, a więc na obszar fragmentu diecezji w Generalnej Gubernii²².

Obydwaj prałaci zadbali o ciągłość wewnętrznego zarządu diecezji. Bp Jasiński podczas internowania w Szczawinie zamianował wikariuszy generalnych, między innymi ks. Jana Cesarza, proboszcza parafii św. Stanisława Kostki w Łodzi²³. Przebywając na wysiedleniu w Bieczu kontaktował się z diecezją przez wikariusza generalnego i przez korespondencję²⁴. Abp Nowowiejski jako internowany władz niemieckich w Słupnie, obawiając się, że utraci bezpośredni kontakt z diecezją zamianował 6 marca 1940 r. zastępców oprócz bpa L. Wetmańskiego: ks. prałata St. Figielskiego i kanonika W. Jezuska²⁵.

Ostatni z hierarchów ziem inkorporowanych bp Stanisław Adamski rządził bezpośrednio diecezją do 28 lutego 1941 r., tzn. do momentu wysiedlenia do Generalnej Gubernii²⁶. Później kontakty z diecezją utrzymywał przez zamianowanych wikariuszy generalnych: ks. Franciszka Strzyży i ks. Franciszka Wosnitza²⁷. Zresztą sytuacja kościelna na Śląsku była inna w stosunku do pozostałych administracji lokalnych ze względu na specyficzną kwestię narodowościową.

IV. Początkowe projekty zmian

Dla ordynariuszy, którzy znaleźli się na emigracji, jak już powiedziano, możliwość powrotu do kraju została wykluczona przez Rząd Rzeszy. W stosunku do kard. Hlonda i bpa Okoniewskiego

²¹ Abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 26 XI 1941 r., *Le Saint Siège*, s. 469.

²² Bp Jasiński do Piusa XII dnia 28 XI 1944, *ibid.* s. 887.

²³ Bp Jasiński do kard. Maglione dnia 20 VII 1951, *ibid.* s. 418. W tym piśmie stwierdzenie ogólne o wikariuszach generalnych. Natomiast o nominacji ks. Jana Cesarza wzmiankuje raport abpa Orsenigo do kard. Maglione dnia 26 IX 1941 r., *ibid.* s. 468. Ks. J. Cesarz został aresztowany 6 X 1941 r. D o m a g a ła J., *Ci którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957 s. 82.

²⁴ Bp Jasiński do Piusa XII dnia 28 XI 1944, *Le Saint Siège*, s. 888. Po aresztowaniu ks. Cesarza, został mianowany wikariuszem generalnym ks. R. Rajchert. W Piotrkowie Trybunalskim rezydowali wikariusze generalni dla części diecezji w GG: najpierw ks. J. Goździk, później ks. J. Krzyszkowski. Żdźarski J., *Dzieje Kurii Biskupiej diecezji łódzkiej, Wiadomości Diecezji Łódzkiej* 41 (1967) s. 141.

²⁵ Jezusek W., *op. cit.*, *Miesięcznik Pasterski Płocki* 35 (1946) 130.

²⁶ Raport bpa Adamskiego z czerwca 1941 r., *Le Saint Siège*, s. 411—412.

²⁷ *Ibid.*; raport bpa Adamskiego z września 1942 r., *ibid.* s. 639—640.

wypowiedziano zastrzeżenia natury politycznej²⁸, co do osoby bpa Radońskiego rząd zajął nieprzychylnie stanowisko nie podając motywacji²⁹. Pozostali biskupi — ordynariusze, chociaż przebywali w kraju, byli ograniczeni w pełnieniu obowiązków pasterskich lub też wprost uniemożliwiano im podjęcie wszelkiej działalności kościelnej. Podobny los spotkał biskupów sufraganów, którzy pełnili funkcje wikariuszy generalnych. Bp Michał Kozal we Włocławku aresztowany 7 listopada 1939 r., zmarł w Dachau³⁰. Bp Leon Wetmański, sufragan płocki, aresztowany, zginął w Działdowie³¹. Bp Kazimierz Tomczak z Łodzi najpierw internowany, później wysiedlony do Generalnej Guberni³². Bp Walenty Dymek internowany w Poznaniu³³. Bp. Konstanty Dominik, sufragan chełmiński, internowany i wysiedlony do Gdańska, gdzie 7 marca 1942 r. zmarł³⁴. Bp Juliusz Bieniek wysiedlony z Katowic³⁵. Z całą słuszością można stwierdzić, że przedwojenna hierarchia została rozbita, przynajmniej w odniesieniu do tych, którzy byli zwyczajnymi piastunami władzy. Hipoteza, że przebywający na emigracji biskupi, gdyby pozostali w kraju, nie uniknęliby aresztowania, wydaje się mieć dużo cech prawdopodobieństwa³⁶.

Już od pierwszych dni wojny 1939 r., zarówno lokalne władze administracyjne, jak i resorty Rzeszy, zwłaszcza ministerstwo dla spraw kościelnych, dokonywały wymiany poglądów i wysuwały konkretne propozycje na temat organizacji kościelnej podbitych terenów zachodniej Polski³⁷. 17 października 1939 r. rząd Rzeszy przekazał watykańskiemu sekretarzowi stanu kard. Maglione sugestie w stosunku do stolic biskupich: Gniezna i Poznania, Pelplina i Katowic, których rządcy znaleźli się na emigracji. Co się

²⁸ Nota ambasady Rzeszy w Rzymie do kard. Maglione dnia 17 X 1939 r., *ibid.* s. 101.

²⁹ Kard. Maglione do bpa Radońskiego dnia 12 XII 1939 r., *ibid.* s. 146—147.

³⁰ Bibliografia prac o biskupie Kozalu: Librowski St., *Prace przygotowawcze do biografii sługi Bożego Michała Kozala (1893—1943). I Wykaz prac drukowanych*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 19 (1969) 253—269.

³¹ Jezusek W., *op. cit.*, *Miesięcznik Pasterski Płocki* 36 (1947) s. 234; Gumkowski T., *op. cit.* s. 79.

³² Kard. Maglione do abpa Orsenigo dnia 5 III 1940, *Le Saint Siège*, s. 225 oraz abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 26 IX 1941 r. *ibid.* s. 469.

³³ Nowacki J., *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964 s. 126.

³⁴ Glemma T., *Świetlanej pamięci ks. biskupa Konstantyna Dominika*, *Orędownik Diecezji Chełmińskiej* 85 (1947) 100—101.

³⁵ Abp Sapieha do kard. Maglione dnia 10 III 1941, *Le Saint Siège*, s. 380.

³⁶ *Por. ibid.* s. 12.

³⁷ *Por. Borowski W., op. cit.* s. 70—74.

tyczy Katowic, zakradła się pomyłka. Rząd Rzeszy zapewnił Watykan, że nie wysunie zastrzeżeń, jeżeli zarząd archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej zostanie oddany w ręce prałata Franciszka Hartza, rządcy praelatury nullius w Pile, administracji diecezji chełmińskiej bpowi Karolowi Marii Splettowi z Gdańska i wreszcie kard. Adolfowi Bertramowi zarządu diecezji katowickiej³⁸.

Podobny punkt widzenia, przynajmniej co do meritum sprawy, reprezentował przedstawiciel hierarchii niemieckiej kard. Bertram z Wrocławia, który interesował się polskimi diecezjami ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo. Naprawę stosunków kościelnych widział w oddaniu administracji diecezji w ręce niemieckich kapłanów czy biskupów. Kardynał zastrzegł się, że jest to opinia oddolna, wypływająca z kół inteligencji katolickiej. Kard. Bertrama bardziej interesowała diecezja katowicka, bo w tym kierunku szły sugestie, a ściśle możliwość pogodzenia obowiązków pasterskich w dwóch wielkich diecezjach. Lecz nie to było najważniejsze. Naprawdę trudność polegała na możliwości pogodzenia obok przedwojennej organizacji kościelnej niemieckiej administracji³⁹. Jednak przyszłość okazała się inna. Bp Adamski, wprowadzając zamianował niemieckiego wikariusza generalnego, ale jeszcze przez dłuższy czas utrzymywał bezpośrednie rządy diecezji.

V. Tymczasowe zmiany organizacyjne

1. Pomorze

Jeszcze w roku 1939 utworzono niemiecką administrację w diecezji chełmińskiej. Sprawa nominacji niemieckiego prałata na stanowisko administratora nabrała szczególnie niekorzystnego wydźwięku dla polskiego Kościoła. Bezpośrednie okoliczności decyzji Stolicy Apostolskiej łączą się z raportem nuncjusza w Berlinie abpa Cezara Orsenigo, który w piśmie do sekretarza stanu kard. Maglione z dnia 25 listopada 1939 r. przedstawił bardzo poważną sytuację w diecezji chełmińskiej⁴⁰. Groza położenia, nakreślona w raporcie, w pełni odpowiadała w rzeczywistości. Na tym raporcie znajduje się autograf Piusa XII, który napisał, że nominacja bpa Spletta na administratora diecezji chełmińskiej może przynieść korzyści, a Polakom trzeba wyjaśnić, że ma charakter tymczasowy i spowodowana została bardzo ciężką sytuacją⁴¹. Pod autografem

³⁸ *Le Saint Siège*, s. 101—102.

³⁹ *Ibid.* s. 150—152.

⁴⁰ *Ibid.* s. 132—133.

⁴¹ „29. XI. 39. Sembra opportuno di nominare amministratore apostolico ad nutum S. Sedis per la diocesi di Culma il vescovo di Danzica, spie-

papieskim znajduje się nota kard. Maglione: „Ojciec św. tak zarządził, jeżeli nie ma innych zastrzeżeń”⁴². Wykonanie dyspozycji papieskiej zostało powierzone berlińskiemu nuncjuszowi, który otrzymał od sekretarza stanu polecenie, aby przekazał nominację bpowi Spletowski, jeżeli nie będzie przewidywał przeszkód⁴³. Nuncjusz miał tylko wątpliwości co do strony formalnej dekretu nominacyjnego i ewentualnego powiadomienia rządu⁴⁴. Wątpliwości rozstrzygnął sam papież, który polecił wydać dekret, a następnie powiadomić władze świeckie o dokonanej nominacji⁴⁵. 5 grudnia 1939 r. bp Splet został mianowany administratorem diecezji chełmińskiej ad nutum S. Sedis⁴⁶. Głównym informatorem a także wykonawcą postanowień Stolicy Apostolskiej był nuncjusz w Berlinie. Władze niemieckie z zadowoleniem przyjęły wiadomość o nominacji bpa Spletta⁴⁷. Natomiast przeciwko tej nominacji rząd polski w Londynie wystosował Aide-memoire za pośrednictwem polskiej ambasady w Watykanie dnia 18 grudnia 1939 r. Ambasador powołał się na art. IX konkordatu zawartego pomiędzy rządem Polski a Stolicą Apostolską w roku 1925⁴⁸. Wspomniany artykuł posiadał następujące brzmienie: „Żadna część Rzeczypospolitej Polskiej nie będzie zależała od biskupa, którego siedziba znajdowałaby się poza granicami Państwa Polskiego”. Artykuł wymienia hierarchię polskiego Kościoła i na zakończenie stwierdza: „Stolica Święta nie przedsięwzięnie żadnej zmiany w powyższej hierarchii lub w rozgraniczeniu prowincji i diecezji, jak tylko w zgodzie z Rządem Polskim, z wyjątkiem drobnych sprostowań granic, wymaganych dla dobra dusz”⁴⁹. Według stanowiska rządu polskiego dokonane zmiany w zakresie organizacji kościelnej na Pomorzu są sprzeczne z postanowieniami konkordatu⁵⁰. W odpowiedzi na notę ambasady kard. Maglione przytoczył znane już motywy, dla których papież podjął decyzję i zapewnił, że stan prawny diecezji chełmińskiej nie uległ żadnej zmianie. Zdanie zawarte w nocie sekretarza stanu:

gando eventualmente ai Polacchi che si tratterebbe di provvedimento provvisorio in caso di estrema necessità, quale dal rapporto del Nunzio pare essere l'attuale.” Ibid. s. 134.

⁴² Ibid.

⁴³ Kard. Maglione do abpa Orsenigo dnia 1 XII 1939 r., ibid. s. 139.

⁴⁴ Abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 2 XII 1939 r., ibid.

⁴⁵ „4. XII. 39. Ex audientia Em. mi (Ex audientia SS. mi): faccia il decreto e poi ne faccia parola al Governo”. Ibid.

⁴⁶ Abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 7 XII 1939 r., ibid. s. 143. Dekret nominacyjny został opublikowany: Amtliches Kirchenblatt für die Diözesen Danzig und Culm nr 1 z 1940 r.

⁴⁷ Abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 7 XII 1939 r., *Le Saint Siège*, s. 143.

⁴⁸ Ibid. s. 156.

⁴⁹ AAS 17 (1925) nr 8. Tłumaczenie wydane przez Biuro Episkopatu Polskiego w Warszawie.

⁵⁰ *Le Saint Siège*, s. 156.

„Mógłby być mianowany administratorem apostolskim jakiś polski prałat, jeśliby takiego można było znaleźć” — trzeba potraktować tylko jako formułę dyplomatyczną⁵¹.

Najbardziej zainteresowany prałat, ordynariusz diecezji chełmińskiej Stanisław Okoniewski miał dowiedzieć się ostatni o dokonanych zmianach administracyjnych. 15 grudnia 1939 r. kardynał sekretarz stanu w piśmie do kard. Hlonda prosił o powiadomienie ordynariusza chełmińskiego o wydanym dekrete. Sekretariat Stanu skorzystał z pośrednictwa kard. Hlonda, który był metropolitą sufraganii chełmińskiej, a miejsce pobytu ordynariusza nie było znane⁵². To co nastąpiło później jest przynajmniej dziwne. 22 grudnia 1939 r. bp Okoniewski napisał z Rzymu list do papieża. Przedstawił sytuację w diecezji, która z punktu widzenia cura animarum, zdaniem biskupa, nie daje powodu do obaw, ponieważ liczba kleru jest wystarczająca⁵³. Pomyłka ordynariusza jest przerażająca. Większość mordów na bezbronnym duchowieństwie chełmińskim została dokonana w ostatnich miesiącach 1939 r. Rzeczywistość przedstawiała się tragicznie, ale o tym biskup nie wiedział⁵⁴. Ordynariusz pomija kompletnym milczeniem dokonane przez Stolicę Apostolską zmiany. Przypomina papieżowi, że pozostał w kraju wikariusza generalnego bpa Dominika, który wprawdzie jest chory, lecz przebywa w diecezji. Na stanowisko administratora apostolskiego przedstawił 6 kandydatów spośród duchowieństwa rezydującego w Pelplinie⁵⁵. Tylko jeden z nich ks. Franciszek Sawicki żył, inni zostali już zamordowani⁵⁶. Propozycje bpa Okoniewskiego są tylko wyrazem stanowiska, jakie zajmował w interesującym nas sprawie.

Biskup gdański Splett rozciągnął jeszcze jurysdykcję nad fragmentem diecezji płockiej, należącym do okręgu Gdańsk — Prusy Zachodnie. Były to parafie w dekanacie rypińskim i część parafii w dekanacie dobrzyńskim w powiecie Lipno. Abp Nowowiejski przekazał administrację kościelną bpowi Splettowi pismem z dnia 15 lipca 1940 r.⁵⁷. Żądania unifikacji zarządu kościelnego w okręgu Gdańsk — Prusy Zachodnie spowodowały prośbę bpa Spletta z dnia 5 lipca 1940 r. skierowaną do zarządu diecezjalnego we Włocławku o udzielenie jurysdykcji nad fragmentem diecezji w powiecie

⁵¹ Nota kard. Maglione z dnia 18 XII 1939 r., *Ibid.* s. 155—156.

⁵² *Ibid.* s. 148 (także nota).

⁵³ *Ibid.* s. 162—163.

⁵⁴ Por. *Męczeństwo duchowieństwa pomorskiego. Straty wojenne diecezji chełmińskiej, Pelplin 1947.*

⁵⁵ Byli to: ks. J. Bartkowski, ks. F. Sawicki, ks. F. Róryński, ks. B. Partyka, ks. B. Dąbrowski, ks. W. Schütt, *Le Saint Siège*, s. 163.

⁵⁶ Por. *Męczeństwo duchowieństwa pomorskiego.*

⁵⁷ AD Pelplin, sygn. A4; Jez u s e k W., op. cit., *Miesięcznik Pastorski Płocki* 35 (1946) 125—126.

Lipno⁵⁸. Nie znamy odpowiedzi kompetentnych czynników kościelnych z Włocławka ani nie można wysledzić, kto faktycznie sprawował administrację nad parafiami diecezji włocławskiej w okręgu Gdańsk — Prusy Zachodnie. Nie jest też wykluczone prawdopodobieństwo, że bp Splett przejąłby rządy nad częścią archidiecezji gnieźnieńskiej znajdującej się w tym okręgu, gdyby gnieźnieński wikariusz generalny nie ustanowił oddzielnej administracji kościelnej dla parafii archidiecezji w okręgu Gdańsk — Prusy Zachodnie, mianując kapłana narodowości niemieckiej ks. Alojzego Kaluschke arcybiskupim oficjałem z prawami wikariusza generalnegoż Arcybiskupi oficjaliał obejmował parafie położone w powiecie bydgoskim, toruńskim i wyrzyskim⁵⁹.

Wpływ bpa Spletta na życie kościelne i religijne, i ocena działalności duszpasterskiej jako administratora apostolskiego stanowi już odrębne zagadnienie.

2. Prusy Wschodnie

Tereny włączone do prowincji Prus Wschodnich z punktu widzenia kościelnego należały do diecezji płockiej, łomżyńskiej i warszawskiej. Na tych obszarach działała polska administracja kościelna. Tu podjęto próbę zorganizowania duszpasterstwa katolików niemieckich⁶⁰. Dopóki działalność duszpasterska kapłanów podległych biskupowi warmińskiemu Maksymilianowi Kallerowi miała charakter niezorganizowany, władze policyjne nie stawiały trudności. Kiedy bp Kaller chciał stworzyć formy zorganizowane i za pośrednictwem Stolicy Apostolskiej uzyskać jurysdykcję dla niemieckich katolików na całym obszarze włączonym do Prus Wschodnich, niemieckie władze policyjne odmówiły bpowi Kallerowi jakichkolwiek kompetencji na polskim terytorium a także wypowiedziały się przeciwko wyposażeniu niemieckich kapłanów w uprawnienia kościelne od polskich prałatów, którzy byli gotowi udzielić jurysdykcji⁶¹. Kardynał — sekretarz stanu z uwagi na trudne i delikatne okoliczności zalecił zachowanie status quo⁶².

3. Kraj Warty

Najważniejsze zmiany organizacyjne nastąpiły w Kraju Warty. Był to największy okręg pod względem powierzchni i zamieszkującej go ludności, około 4 miliony w ogromnej większości Polacy.

⁵⁸ AD Pelplin sygn. A4.

⁵⁹ Por. Śmigiel K., *Walka władz hitlerowskich*, s. 255.

⁶⁰ Kard. Maglione do abpa Orsenigo dnia 6 I 1943, *Le Saint Siège* s. 707.

⁶¹ Abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 15 I 1943, *ibid.* s. 720—721.

⁶² Kard. Maglione do abpa Orsenigo dnia 29 I 1943, *ibid.* s. 726—727.

W Kraju Warty znajdowały się cztery stolice biskupie: w Gnieźnie, Poznaniu, Łodzi i Włocławku, nadto fragmenty diecezji częstochowskiej, płockiej i warszawskiej. Ogólna liczba parafii wynosiła 1019⁶³. Wszyscy ordynariusze poza biskupem Łodzi byli na emigracji. Tym wielkim okręgiem zarządzał namiestnik Rzeszy Artur Greiser. Nie jest jeszcze dostatecznie wyjaśniona geneza stosunku Greissera do wyznań religijnych, w każdym razie lokalna polityka kościelna napawała szczególnym niepokojem wszystkich zainteresowanych ludzi Kościoła: papieża i jego agendy, biskupów polskich i episkopat niemiecki, który z obawą o przyszłość niemieckiego Kościoła śledził rozwój sytuacji. Brak okoliczności, aby analizować wyjątkowo trudne położenie Kościoła na płaszczynie kultu religijnego, potraktowania polskiego duchowieństwa i w innych dziedzinach⁶⁴. Zmiany, które przeprowadzono w zakresie organizacji kościelnej, łączyły się z próbą nadania wyznaniom religijnym nowych form prawnych, stworzonych przez lokalne ustawodawstwo. Wprawdzie na początku okupacji, podobnie jak na Śląsku i Pomorzu, istniał plan zastąpienia miejscowej hierarchii niemiecką administracją. Np. wysuwano kandydatury prałata Hartza z Piły, byłego biskupa gdańskiego Edwarda O'Rourke na miejsce kard. Hlonda⁶⁵, tak samo w korespondencji dyplomacji watykańskiej poruszano sprawę administracji diecezji włocławskiej⁶⁶. Wszystkie sugestie nie wyszły poza sferę planów.

Już od roku 1940 zaczęła się rysować nowa koncepcja władzy kościelnej. W pierwszej fazie chodziło o rozdział narodowościowy na płaszczynie duszpasterskiej. Łączył się on z ogólną izolacją Niemców od Polaków, która została usankcjonowana przepisami karnymi⁶⁷. Na przełomie roku 1940/41 izolacja kościelna weszła w stadium zorganizowane⁶⁸, a od 13 września 1941 r. otrzymała cechy ustrojowe z punktu widzenia zarządzeń władzy okupacyjnej. Głośne zarządzenie o związkach i zrzeszeniach religijnych („Verordnung des Reichsstatthalters im Wartheland über religiöse Vereinigungen und Religionsgesellschaften im Reichsgau Wartheland”) z dnia 13 września 1941 r. rozdzieliło dotychczasowy Kościół Katolicki na dwie organizacje: Kościół Rzymskokatolicki Narodowości Niemieckiej w Kraju Warty, który otrzymał osobowość prawną prawa prywatnego, co było ograniczającym novum, oraz Kościół

⁶³ Śmigiel K., *Kościół Katolicki w Kraju Warty* (w przygotowaniu).

⁶⁴ Por. Lubicz J., Woliński J., op. cit., s. 80—95; por. Śmigiel K., *Walka władz hitlerowskich*.

⁶⁵ Broszat M., op. cit., s. 165.

⁶⁶ Abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 13 I 1940, *Le Saint Siège*, s. 191—192 oraz abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 24 V 1940 r., ibid. s. 245.

⁶⁷ Śmigiel K., *Walka władz hitlerowskich*, s. 323—325.

⁶⁸ Ibid. s. 324.

Katolicki Narodowości Polskiej, który wprowadzie we wzmiankowanym zarządzeniu nie otrzymał osobowości prawnej, lecz mógł się o nią ubiegać⁶⁹. Izolacjonizm — to tylko jedna z cech nowego porządku kościelnego. Istotniejsze znaczenie posiadały postanowienia dotyczące struktury ustrojowej Kościoła Katolickiego. Na miejsce hierarchii — zarząd („Vorstand”), przynależność uwarunkowana pełnoletnością, narodowością, miejscem zamieszkania, nieuznawanie organizacji nadrzędnej w stosunku do lokalnego Kościoła. Ostatnia zasada została wyrażona w tzw. 13 punktach programu polityki kościelnej władz narodowosocjalistycznych. Walka o możliwą do przyjęcia dla Kościoła formę prawną wypełniała następne lata okupacji i nie doprowadziła do żadnego rezultatu⁷⁰. Natomiast została zrealizowana zasada izolacji. Stolica Apostolska ustanowiła urząd administratora apostolskiego w Kraju Warty dla katolików niemieckich i drugie podobne stanowisko apostolskiego administratora dla katolików Polaków. Na urząd administratora apostolskiego dla katolików niemieckich został powołany ks. Józef Paech, kanonik Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu, a kiedy ustąpił, jego następcą został mianowany 2 maja 1942 r. O. Hilary Breitingner, franciszkanin z poznańskiego konwentu⁷¹. Kościół Katolicki Narodowości Niemieckiej stanowił organizację ponaddiecezjalną, obejmował Niemców w granicach administracji państwowej. Drugą, podobną organizację ustanowiła Stolica Apostolska dla Polaków. Na jej czele miał stanąć polski prałat. Wybór osoby na to stanowisko pozostawiono nuncjuszowi w Berlinie, który powołał 9 kwietnia 1942 r. bpa Walentego Dymka, sufragana poznańskiego, na stanowisko apostolskiego administratora dla katolików — Polaków z Kraju Warty⁷². Był to jedyny biskup, który w tym czasie przebywał w Kraju Warty. Nominacja bpa Dymka miała charakter warunkowy. Wykonanie dekretu uzależnił nuncjusz od decyzji nominata, który jednak do końca okupacji nie opublikował zarządzenia Stolicy Apostolskiej. Bp Dymek nie ogłosił swojej nominacji, ponieważ, jak wynika z listu do nuncjusza z dnia 26 sierpnia 1942, nie chciał utrudniać rozmów prowadzonych pomiędzy niemiecką organizacją kościelną a lokalną władzą państwową w sprawie statutów, które miały być wzorem dla stanowiska prawnego katolików — Polaków, a przede wszystkim bp Dymek nie cieszył się wolnością, gdyż był internowany w Poznaniu⁷³. Według opinii ks. J. Nowackiego bp Dymek nie wykonał dekretu nominacyjnego, ponieważ nie chciał także łamać dotychczasowego porządku die-

⁶⁹ Ibid. s. 259—261.

⁷⁰ Ibid. s. 258—260.

⁷¹ Ibid. s. 261.

⁷² Kard. Maglione do abpa Orsenigo dnia 15 X 1941 r., *Le Sain Siège*, s. 485 i abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 11 IV 1942 r., *ibid.* s. 563.

⁷³ Ibid. s. 646—647, przyp. 1.

cezjalnego⁷⁴. Prawdopodobnie brak porozumienia w sprawie statutów był zasadniczym powodem niewykonania dekretu. Zatem jurysdykcja polskich prałatów i ich prawomocnych zastępców faktycznie nie uległa zawieszeniu.

Podobnie jak było z nominacją bpa Spletta, tak i teraz podniesiono protesty. Pierwszy zaprotestował polski biskup na emigracji, ordynariusz diecezji wrocławskiej Karol Radoński. W piśmie do sekretarza stanu, datowanym 14 września 1942 r., wyraził ubolewanie z powodu niefortunnej decyzji. Przypomniął postać papieża Piusa X, który wolał wakans na stolicy arcybiskiej gnieźnieńskiej i poznańskiej, aniżeli powołać niemieckiego prałata⁷⁵.

Rząd londyński wypowiedział się później w nocy protestacyjnej z dnia 12 listopada 1942 r., powołując się na zawarty w 1925 roku konkordat, w szczególności na art. IX dotyczący organizacji polskiego Kościoła, z którą, według opinii rządu, były nie do pogodzenia dekrety Stolicy Apostolskiej, oraz na art. XIII regulujący sprawę zmiany języka w publicznej służbie Bożej, z czym kolidowały niemieckie nabożeństwa w kościołach podlegających O. Breitingerowi⁷⁶.

Stanowisko Stolicy Apostolskiej zawierają: odpowiedź kard. Maglione na notę protestacyjną rządu polskiego z dnia 20 grudnia 1942 r.⁷⁷, pismo do bpa Radońskiego z dnia 9 stycznia 1943 r.⁷⁸, i dwie noty urzędowe streszczające rozmowy z ambasadorem Polski w Rzymie K. Papée; jedną sporządził kard. Maglione dnia 9 października 1942 r.⁷⁹, drugą mgr Tardini dnia 19 października 1942 r.⁸⁰. Z tych dokumentów wynika jasno, że Stolica Apostolska nie miała zamiaru naruszać konkordatu, który zachowuje nadal moc prawną. Zmiany organizacyjne, dokonane w Kraju Warty mają charakter tymczasowy i zostały spowodowane bardzo ciężką sytuacją duszpasterską. Celem ich było dobro duchowe katolików narodowości niemieckiej i polskiej. Takich właśnie decyzji domagali się także od Stolicy Apostolskiej lokalni prałaci: bp W. Dymek z Poznania i kanonik E. van Blericq z Gniezna oraz przedstawiciele katolików niemieckich, którzy w tym rozwiązaniu widzieli jedyny środek ratowania Kościoła w Wielkopolsce⁸¹.

⁷⁴ Nowacki J., op. cit., s. 126.

⁷⁵ *Le Saint Siège*, s. 633—636.

⁷⁶ *Ibid.* s. 671—673.

⁷⁷ *Ibid.* s. 702.

⁷⁸ *Ibid.* s. 713—717.

⁷⁹ *Ibid.* s. 656—657.

⁸⁰ *Ibid.* s. 657—658.

⁸¹ Pismo polskich prałatów do Piusa XII dnia 26 IX 1941, *ibid.* s. 474—476 oraz pismo przedstawicieli niemieckich katolików: ks. A. Steuera, ks. J. Paecha i O. H. Breitingera do Piusa XII dnia 26 IX 1941 r., *ibid.* s. 476—479. Por. Martini A., *Apelli alla S. Sede della Polonia durante la seconda guerra mondiale, Civiltà Cattolica*, Apr. 7 1962 s. 3—14.

Polemika, a nawet napaści toczyły się dalej w prasie konspiracyjnej i na emigracji, obniżając w świadomości Polaków autorytet papieża i agend watykańskich⁸².

Decyzje Stolicy Apostolskiej niewątpliwie poprawiły sytuację niemieckich katolików, których przedstawiciele wyrazili opinię, że gdyby izolacja nastąpiła wcześniej, korzystniej potoczyłyby się losy katolików niemieckich w Kraju Warty⁸³. Kościół Polaków nie skorzystał wcale, bowiem w chwili nominacji bpa Dymka administratorem apostolskim ad nutum S. Sedis był już prawie doszczętnie rozbity, a o jakiejś restauracji życia kościelnego w ogóle nie było mowy. Sytuacja Kościoła Niemców była bez porównania korzystniejsza, lecz i tę organizację wciąż ograniczał hitlerowski aparat rządzenia, reżim wywierał nacisk na katolików, aby zerwali z Kościołem, a w dalszej perspektywie groził temu Kościołowi partykularyzm, zerwanie z Rzymem, o czym niedwuznacznie dawali do zrozumienia przedstawiciele administracji. O. Breitinger, obawiając się o przyszłość Kościoła katolików niemieckich, prosił 23 listopada 1942 r. Ojca św. o związanie swojego obszaru jurysdykcyjnego więzią metropolitalną z jakąkolwiek z metropolii niemieckich, ponieważ w takim związku widział i polepszenie sytuacji, i zagwarantowanie przyszłości⁸⁴. Na tę propozycję w ogóle nie otrzymał odpowiedzi.

4. Śląsk

Pod względem geopolitycznym prowincja śląska wchłonęła tereny należące do województwa śląskiego wraz z Zaolziem oraz części województwa kieleckiego i krakowskiego. Z prowincji śląskiej utworzono 20 grudnia 1940 r. dwie prowincje: Górny Śląsk i Dolny Śląsk⁸⁵. Z punktu widzenia organizacji kościelnej znalazły się w prowincji śląskiej: cała diecezja katowicka, administracja parafii Zaolzia powierzona biskupowi katowickiemu, 77 parafii diecezji częstochowskiej⁸⁶, fragmenty diecezji kieleckiej oraz krakowskiej⁸⁷.

⁸² Por. Warszawski J., *Akcja antypapieska w Polsce podczas II wojny światowej*, Londyn 1966.

⁸³ „Wir sind der Ansicht, dass viele dieser Wunden der Kirche erspart geblieben wären, wenn hier eine vom Apostolischen Stuhl mit Vollmachten ausgeschattete Persönlichkeit gewesen wäre, die mi der nötigen Autorität und unabhängig vom polnischen Bischof allen diesen staatlichen Massnahmen hätte begegnen können.” Kanonicy A. Steuer, J. Paech i O. H. Breitinger do Piusa XII dnia 26 IX 1941, *Le Saint Siège*, s. 477—478.

⁸⁴ *Ibid.*: s. 681—684.

⁸⁵ Pospieszalski K. M., *Polska pod niemieckim prawem*, s. 10; Janowicz J., *op. cit.*, s. 8.

⁸⁶ *Diecezja częstochowska — szkic historyczny*. W: Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej 1958, Częstochowa 1958, s. 8; Patykiewicz W., *Okupacja 1939—1945*, maszynopis w AD Często-

Najwcześniej zostały dokonane zmiany administracyjne 28 parafii Zaolzia. Od 4 listopada 1938 r. znajdowały się w administracji biskupa katowickiego. Z dniem 1 stycznia 1940 r. parafie Zaolzia zostały włączone do macierzystej archidiecezji wrocławskiej⁸⁸.

Przeobrażenia wewnętrznoorganizacyjne w diecezji katowickiej odbyły się w dwóch fazach. W pierwszym etapie chodziło o powołanie do współrządów diecezji niemieckiego duchownego na stanowisko wikariusza generalnego, w drugim zaś powstała pośrednia forma pomiędzy sedes impedita a swobodnym wykonywaniem jurysdykcji przez ordynariusza.

Faktorami pierwszego stadium byli resort dla spraw kościelnych oraz ordynariusz katowicki. Bp H. Wienken, kierownik komisariatu konferencji biskupów w Fuldzie, został poinformowany 19 grudnia 1939 r. w ministerstwie Rzeszy dla spraw kościelnych, że resort domaga się, aby zamianować niemieckiego wikariusza generalnego w diecezji katowickiej i że ta nominacja może doprowadzić do sanacji stosunków na płaszczyźnie kościelnopolitycznej. Następnego dnia bp Wienken zwrócił się do kard. Bertrama, zawiadamiając go o stanowisku ministerstwa oraz przedstawił do rozważenia celowość i sposób poinformowania o tym zainteresowanego ordynariusza⁸⁹. Kard. Bertram podjął się misji pośredniczenia i z kolei poinformował bpa Adamskiego o okolicznościach, które się wytworzyły. Zastrzegł się jednak, że jego pośrednictwo ma charakter ściśle prywatny i prosił nie traktować tej interwencji jako próby mieszania się do wewnętrznych spraw diecezji katowickiej⁹⁰. Ordynariusz katowicki zdecydował się spełnić roszczenia ministerstwa dla spraw kościelnych. Przedstawił stan sprawy dotychczasowemu wikariuszowi generalnemu bpowi J. Bienkowi, który złożył rezygnację z urzędu. Na jego miejsce powołał z dniem 8 stycznia 1940 r. ks. Franciszka Strzyżę⁹¹.

Zarówno bp Adamski, jak i berlińska nuncjatura apostolska łączyli z tą zmianą organizacyjną nadzieje na polepszenie sytuacji Kościoła na Śląsku⁹².

chowa, s. 3; Patykiewicz W., *Przynależność okupacyjna parafii diecezji częstochowskiej*, AD Częstochowa.

⁸⁷ *Mitteilungen betr. die Diözesen Kulm, Posen — Gnesnen, Kattowitz und sonstige...* (bpa Adamskiego), Archiwum Archidiecezjalne (skrót: AA) Wrocław, sygn. I A 25 d 7.

⁸⁸ Kard. Bertram do abpa Orsenigo dnia 9 XII 1939 r., *Le Saint Siège*, s. 150 oraz kard. Bertram do prezesa rejencji w Katowicach dnia 3 III 1940, AA Wrocław, sygn. I A 25 g 63.

⁸⁹ Bp Wienken do kard. Bertrama dnia 20 XII 1939 r., AA Wrocław, sygn. I A 25 d 7.

⁹⁰ Kard. Bertram do bpa Adamskiego dnia 24 XII 1939 r., *ibid.*

⁹¹ Bp Adamski do kard. Bertrama dnia 3 I 1940 r., *ibid.*

⁹² *Ibid.*; abp Orsenigo do kard. Maglione dnia 27 I 1940 r., *Le Saint Siège*, s. 210.

W połowie 1940 roku posunęły się jeszcze dalej roszczenia rządu Rzeszy, który wystąpił z wnioskiem do Stolicy Apostolskiej, aby rządy diecezji katowickiej oddać w ręce kard. Bertrama. Watykan odrzucił to żądanie⁹³.

Ks. Franciszek Strzyż pełnił urząd wikariusza generalnego przez okres dwóch i pół roku. Pierwszy rok piastował stanowisko u boku ordynariusza. Kiedy bp Adamski i bp Bieniek zostali usunięci z Katowic dnia 28 lutego 1941 r., ks. prałat Strzyż wystąpił na początku marca do nuncjusza w Berlinie z prośbą o zamianowanie administratora diecezji katowickiej bpa H. Wienkena. Zdaniem ks. Strzyża tylko biskup narodowości niemieckiej mógł uratować trudną sytuację kościelną na Śląsku⁹⁴. Krok ks. Strzyża był przedwczesny, a przede wszystkim budzi wątpliwość lojalność wikariusza generalnego w stosunku do bezpośredniego zwierzchnika. Mimo wysiedlenia ordynariusza pozostał nadal w diecezji katowickiej stan prawny wytworzony na początku 1940 roku⁹⁵. Po śmierci ks. Strzyża dnia 3 czerwca 1942 r. ordynariusz katowicki zamianował ks. Franciszka Wosnitza wikariuszem generalnym⁹⁶.

Dla fragmentów diecezji kieleckiej i krakowskiej zainteresowani ordynariusze ustanowili administracje partykularne. Abp Adam Sapieha zamianował ks. Leonarda Prochownika, proboszcza w Wadowicach, wikariuszem generalnym dla parafii archidiecezji krakowskiej w reencji katowickiej⁹⁷. Bp Czesław Kaczmarek wyposażył w uprawnienia administracyjne dla części diecezji kieleckiej w reencji katowickiej ks. Piotra Mączkę, proboszcza w Olkuszu⁹⁸.

Diecezja częstochowska posiadała parafie w reencji katowickiej i opolskiej. Dla tej części diecezji bp Teodor Kubina nie utworzył wikariatu generalnego, uważając go za zbędny⁹⁹. Natomiast zamianował tylko na życzenie katowickich władz państwowych swoim komisarzem ks. Stanisława Grzywaka, dziekana będzińskiego i proboszcza w Zagórzcu. Ks. Grzywak był reprezentantem biskupa wobec władz świeckich¹⁰⁰.

⁹³ Ibid. s. 7.

⁹⁴ Ks. F. Strzyż do abpa Orsenigo dnia 3 III 1941. Kopia listu wpłynęła 2 III do Kurii Arcybiskupiej we Wrocławiu. AA Wrocław, sygn. I A 25 d 7.

⁹⁵ „Die Leitung der Diözese wird nach meinen Anweisungen und Instruktionen ausgeübt. Habe Verbindung mit dem General-Vikar.” Bp Adamski w raporcie z Warszawy z czerwca 1941 r., *Le Saint Siège*, s. 411.

⁹⁶ Raport bpa Adamskiego z września 1942 r., *Le Saint Siège*, s. 640.

⁹⁷ Bp Adamski do abpa Orsenigo 12 VII 1940 r., AA Wrocław, sygn. I A 25 d 7.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Patykiewicz W., op. cit., s. 3.

Zakończenie

Na polskich ziemiach inkorporowanych do Rzeszy Niemieckiej powstało kilka kościelnych form prawno-administracyjnych. Na Pomorzu w diecezji chełmińskiej piastunem władzy był biskup sąsiedniej diecezji z uprawnieniami administratora apostołskiego. W Kraju Warty zostały ustanowione dwie oddzielne organizacje ponaddiecezjalne, każda z odrębną władzą. Na Śląsku w diecezji katowickiej ordynariusz powołał niemieckich duchownych na stanowisko wikariuszy generalnych. Dla fragmentów diecezji, znajdujących się w odrębnych częściach polityczno-administracyjnych, lokalni ordynariusze tworzyli wikariaty generalne. Wszystkie zmiany organizacyjne miały charakter tymczasowy.

Faktorami zmian były w pierwszym rzędzie centralne i lokalne władze państwowe, ordynariusze i Stolica Apostolska. Watykan akomodował zmiany organizacyjne do sytuacji policzno-kościelnej.

ZUSAMMENFASSUNG

Kirchenverwaltung in den eingegliederten Ostgebieten 1939—1945

Die vorliegende Arbeit versucht die Veränderungen darzustellen, welche in der Verwaltung der west und nordpolnischen Diözesen bzw. deren Bruchteilen stattgefunden, nachdem diese in den Jahren 1939—1945 ins Deutsche Reich eingegliedert worden waren. Die bisherige Literatur schenkte dem Verwaltungsrecht dieses Gebietes wie auch der inneren Leitung der einzelnen Diözesen wenig Beachtung. Der Verfasser bediente sich hier einer bedeutungsvollen Quelle, nämlich der vom Apostolischen Stuhl veröffentlichten Publikation: „Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes 1939—1945” aus der Druckfolge: „Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale” und der Sammlungen örtlicher Diözesanarchive.

Diese Arbeit behandelt ferner die Organisation der Kirchenbehörden in den Gauen Danzig — Westpreussen, Wartheland und in den an Ostpreussen und Schlesien angeschlossenen Gebieten. Infolge aufgezwungener Abwesenheit der Ordinarien: des Kardinals August Hlond, der Bischöfe Karol Radoński und Stanisław Okoniewski tauchte das Problem der Verwaltung dreier Diözesen auf, die sich gänzlich in dem eingegliederten Gebiete einfanden. Unabhängig vom kirchlichen Standpunkt wirkten ihren Einfluss auf die Neugestaltung der Diözesanverwaltung ein die Kirchenpolitik der Reichsregierung und das Interesse der örtlichen Reichsbehörden. In den Jahren 1939—1945 bildeten sich 3 Typen der Kircheverwaltung: Im Gau Danzig — Westpreussen eine apostolische Territorialadministration ad nutum S. Sedis für das Bistum Culm, versehen durch den Ordinarius der Nachbardiözese Bischof K. M. Splett; im Wartheland 2 Katholikennationalorganisationen, jede mit aparter Obrigkeit an der Spitze im Rang Apostolischen Administrators ad nutum S. Sedis; zur Verwirklichung gelang lediglich die Deutschkatholikenorganisation; die polnische blieb ein täuschendes Vorhaben; in

Schlesien berief der Kattowitzerordinarius sukzessiv Priester deutscher Herkunft zum Amt des Generalvikars. Für die Bruchteile übriger Diözesen errichteten die zuständigen Ordinarien besondere Generalvikariate.

Die Beteiligung des Apostolischen Stuhles an der Gestaltung der Neuordnung trug einen vorübergehenden Charakter, bildete eine Anpassung an die jeweilige kirchlichpolitische Sachlage.